

2. vydání

Češi a občanská společnost

Pojem, problémy, východiska

Karel Müller, jr.

FILOSOFICKÁ SETKÁVÁNÍ / 2

TRITON

Filosofická setkávání

Karel Müller
Češi a občanská společnost

Pojem, problémy, východiska

Mým rodičům, Libuši a Karlovi

FILOSOFICKÁ SETKÁVÁNÍ / 2

Češi a občanská společnost

Pojem, problémy, východiska

Karel Müller

2. vydání

TRITON

Karel Müller jr.

Češi a občanská společnost

Pojem, problémy, východiska

Tato kniha, ani žádná její část, nesmí být kopírována, rozmnožována, ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

PhDr. Karel Müller jr., Ph.D.

Katedra politologie FMV VŠE, Praha

recenzenti:

prof. PhDr. Miloslav Petrušek

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

prof. PhDr. Vladimíra Dvořáková, CSc.

Katedra politologie FMV VŠE, Praha

© Karel Müller jr., 2003

© TRITON, 2003

Cover © Renata Ryšlavá, 2003

Vydalo Nakladatelství TRITON s.r.o., Vykáňská 5,
100 00 Praha 10, www.triton-books.cz

ISBN 80-7254-387-3

Obsah

1 Úvod: uvedení problému a jeho struktura	13
2 Historie konceptu a jeho současná pojetí	24
2.1 Středověké předpoklady vzniku občanské společnosti dle Charlese Taylora	25
2.2 Hodnota občanské společnosti	28
2.3 Klíčové filosofické tradice	30
2.3.1 Lockovská tradice	31
2.3.2 Montesquieuánská tradice	33
2.3.3 Hegel – spojnice obou tradic	38
2.4 Vznik dvou forem občanské společnosti	44
2.4.1 Trh	45
2.4.2 Veřejnost	48
2.4.3 Rekapitulace	53
2.5 Dva moderní representanti ambivalentních filosofických tradic občanské společnosti	55
2.5.1 Alexis de Tocqueville a jeho pojetí demokratické veřejnosti	56
2.5.2 Pojetí trhu u Fridricha Augusta Hayeka	62
2.6 Občanská společnost – strukturně normativní pohled	68
2.6.1 Sociokulturní pojetí čili generalisté, maximalisté a minimalisté	68
2.6.2 Redukcionisté čili ekonomické pojetí	71
2.6.3 Současné spory o vymezení pojmu	73
2.7 Různá nebezpečí	90
2.7.1 Nebezpečí komunalismu aneb ztráta autonomie	90
2.7.2 Nacionální hrozba	93
2.7.3 Nebezpečí marginalizace politiky	97

2.7.4 Sebe-determinace politiky	
– sociální hrozba	101

3 Česká občanská společnost, její předpoklady,	
vznik a formy.....	104
3.1 Rakouské období	104
3.1.1 Obecné předpoklady	104
3.1.1.1 Německé národní hnutí	
a ‚německé‘ Rakousko.....	107
3.1.1.2 „Světáci“ versus uvědomění národovci.....	109
3.1.1.3 Rakousko v Evropě.....	111
3.1.2 Veřejnost, česká společnost a politika	114
3.1.2.1 Utváření veřejnosti a její podoby	114
3.1.2.2 Společnost bez vlastního státu.....	130
3.1.2.3 ...a její politika	138
3.1.3 Hospodářský nacionalismus, jeho formy	
a předpoklady... aneb 6krát málo.....	143
3.1.3.1 Komory	143
3.1.3.2 Malé město.....	145
3.1.3.3 Malý podnik.....	146
3.1.3.4 Málo peněz a vzdělání, málo	
podnikavosti i zkušenosti.....	147
3.1.3.5 Hospodářský protekcionismus	152
3.1.3.6 Česká Národohospodářská	
společnost.....	154
3.1.3.7 Svůj k svému	156
3.1.3.8 Bankovní nacionalismus	164
3.1.3.9 České hospodářství?.....	169
3.1.3.10 Dílčí shrnutí.....	170
3.2 První Československá republika.....	177
3.3 Zkušenost z totalitních režimů.....	191
4 Současné vyhlídky a tendence	
občanské společnosti u nás.....	201
4.1 Probuzené etnické vášně.....	202

4.2 Krize důvěry a ustrašená společnost.....	204
4.3 Obnova důvěry	210
4.4 Ještě jednou o hodnotě občanské společnosti	214
5 Teoreticko-empirické vyústění	224
Poznámky	235
Literatura a prameny	259
Rejstřík	269
Summary	271

Za pomoc, ať už ve formě duševní podpory či věcné kritiky a připomínek, bych chtěl jmenovitě poděkovat především svému otci, sociologovi a jmenovci v jedné osobě, dále vedoucímu mé dizertační práce politologovi Rudolfu Kučerovi, historikům Robertu Kvačkovi a Eduardu Kubů, sociologům Pavolovi Fričovi a Miloši Havelkovi a konečně politologům Vladimíře Dvořákové a Bohumíru Doležalovi. Bez jejich přispění by práce v předkládané podobě nemohla vzniknout.

Předmluva k druhému vydání

Druhé vydání nezaznamenalo oproti prvnímu vydání žádné dramatické změny. Kromě drobných doplňků a aktualizací jsem vložil novou kapitolu 4.4, která však nepředkládá žádné nové poznatky či teze a má pouze sumarizující charakter. Snaží se vyjít vstříc čtenáři tím, že shrnuje a prohlubuje argumentaci ohledně axiologicko-normativního konceptu občanské společnosti a protože vím, že kniha je hojně využívána studenty jako učební text, považoval jsem vzhledem k tomu její zařazení za užitečné. Snazší orientaci by měl přispět také nově zařazený jmenný i věcný rejstřík. Zkoumání občanské společnosti mezitím pokročilo o jeden kalendářní rok, i když jistě ne dramaticky, o čemž svědčí i poptávka po opětovném vydání této knihy. Z významnějších prací české proveniencí v této oblasti bádání, které jsem mezitím zaznamenal, upozorňuji na studii Lubomíra Brokla (2002), jež vyšla v *Národohospodářském ústavu Josefa Hlávky* a která, obdobně jako i moje práce, kombinuje teoretický i empirický přístup k dané problematice. Čtenář zde nalezne mimo jiné mnohá zajímavá a aktuální empirická data týkající se různých forem české občanské společnosti. Stejně tak i vývoj české občanské společnosti kvapí kupředu a tak si nelze přát více, byť paradoxně s patřičnou dávkou hořkosti pro autora samotného, než aby i předkládaná práce co nejrychleji ztrácela na věrohodnosti na úkor silné a sebevědomé české občanské společnosti.

Duben 2003, Černošice

1

Úvod:

úvedení problému a jeho struktura

*„Občanskost je souborem mnoha obětí,
které musíme učinit kvůli tomu, že žijeme spolu.“*

Stephen Carter

*„Svoboda bez společenství se rovná šílenství
a společenství bez svobody je otroctví.“*

Zygmunt Bauman

Téma, které sleduji, zní *česká občanská společnost*; nebo jinak, pokud je položíme jako problém: *existuje v České republice občanská společnost*? Je samozřejmě otázka, zda máme co do činění s takovým problémem. Domnívám se, že následující práce doloží oprávněnost takové otázky. Pojem občanské společnosti se stal jedním z nejdůležitějších pojmů v současné západní politické teorii i praxi. V dnešní době, kdy dochází k překotným ekonomickým, politickým i sociálním změnám, kdy se věci dějí, jak mnozí soudí, podstatně rychleji než dříve v minulosti, jsme konfrontováni se světem, jenž připomíná proměňující se mapu, jíž naskakují stále větší a větší měřítka, jež nejen oslabují naši detailní znalost této mapy, ale také podmiňují způsoby naší orientace v ní. Naše moderní současnost, kterou nejzřetelněji ovlivňují procesy globalizace a evropské integrace, se vyznačuje také neúprosným růstem rizik a nejistot, jež zásadně ovlivňují nejen naše bezprostřední prožívání, ale také mnohé institucionální změny. Otázka občanské společnosti je v této souvislosti závažná také proto, že je otázkou po způsobu redukce těchto rizik či jejich transformace do sociálně únosné a lidsky snesitelné podoby. Občanská společnost je dnes všeobecně po-

kládána za nástroj svobody a záruku demokracie, které se vyvinuly v západních demokraciích. Existence občanské společnosti tedy podmiňuje existenci svobodné společnosti a moderní demokracie, zrovna tak jako pojetí občanské společnosti podmiňuje pojetí svobody i demokracie. Kritické zkoumání a vymezování tohoto konceptu je tedy nanejvýš závažné.

Otázka české občanské společnosti v nejšířším slova smyslu je tedy klíčovou otázkou jak přechodu české společnosti k demokracii a svobodné společnosti, tak klíčovou otázkou reflexe tohoto procesu. Pokud si položíme otázku, zda v České republice existuje nějaká občanská společnost, nelze to smysluplně učinit bez toho, aniž bychom se pokusili pojem občanské společnosti vymezit. Protože, jak poněkud poeticky říká Karl Popper, „*nepatříme včerejšku ani dnešku, ale nezměrnému věku*“, nelze dále tuto otázku klást také bez toho, aniž se budeme tázat na historické předpoklady a podmínky současného stavu a vývoje. Domnívám se tedy, že předpoklady, případné podoby a problémy české občanské společnosti, jsou do značné míry dědictvím jejího vývoje, že tento vývoj, tyto předpoklady a podoby, jsou specifické a více méně jedinečné a významně podmiňují její současné problémy a její perspektivy. Problém současné české občanské společnosti lze tedy rozdělit minimálně do tří na sebe navazujících okruhů otázek. Za první: co je to vůbec občanská společnost? Jak tato představa vzniká a jak se vyvíjí? Za druhé: kdy vzniká na území českých zemí nějaká podoba občanské společnosti? Jaké byly její prvotní formy? Jaké byly podmínky jejího vzniku a rozvoje? Za třetí: jaké jsou předpoklady a vyhlídky rozvoje občanské společnosti v současné České republice? Jak je možno tyto předpoklady rozvinout a tyto vyhlídky ovlivnit?

Samotné vymezení pojmu občanské společnosti představuje tvrdý oříšek. Zatímco u nás dominoval v první polovině

devadesátých let spor mezi Václavem Havlem a Václavem Klausem a jejich příznivci o to, zda vůbec potřebujeme či nepotřebujeme budovat občanskou společnost, na Západě v té době o potřebnosti občanské společnosti málokdo pochyboval. Zatímco Havel je zastáncem mnohavrstevné a široce podporované občanské společnosti, které přikládá možná až příliš velkou míru samoorganizace a svébytnosti (Žák 1995: 113), podle Klause (1995: 91, 92) představuje pojem občanské společnosti prázdný a indiferentní pojem. Občanskou společnost nepovažuje Klaus za nic více než za společnost občanů, která je jednoduše výčtem všech občanů. Spontánní aktivita i decentralizace státu podle něj zavání nežádoucím lobbysemem a kolektivismem a veškeré uměle udržované sociální vazby jsou nebezpečné a mohou být jenom rouškou pro uskutečňování partikulárních soukromých či skupinových zájmů. Jediné čeho je podle Klause (1995: 91) třeba pro „*spravedlivou, slušnou a solidární společnost*“, je „*svo-boda, politický pluralismus a trh.*“ Toto jsou věci, jež jsou garantovány ústavou a problém občanské společnosti se sem již nevejde.¹

Takto vyhraněný spor ohledně občanské společnosti přispíval ke skutečnosti, že samotný pojem občanské společnosti nebyl u nás ze strany jejích příznivců problematizován a, až na výjimky, nebyl podrobován kritické analýze, nýbrž přijímán jako samozřejmost. Naopak na Západě to, co bylo do roku 1989 přijímáno jako samozřejmost, začalo být, zvláště po zhroucení komunistických režimů, kriticky zkoumáno.

To bylo podmíněno samotným oživením tohoto pojmu v současném politickém myšlení. Pojem občanské společnosti byl znovu uveden na scénu zejména v Maďarsku, Polsku a Československu v souvislosti s bojem proti totalitním režimům a za lidská práva. Tento pojem se zde začal objevovat v myšlení ‚opozičních‘ skupin v 70. a 80. letech jako vytouže-

ný ideál, který byl chápán jako negace a antipod tehdejšího neutěšeného stavu a jehož cílem byl boj proti státnímu monopolu, autoritářské kontrole a totalitární kolonizaci společnosti ze strany státu. Smyslem ideálu, a nutno říci, že v prostředí totalitního režimu, který uzavírá svobodné cesty k poznání, smyslem odůvodněným, bylo bořit, nikoli kritizovat (Sartori 1993: 72). Není divu, že samotný ideál byl i později přijímán nekriticky. Dnes, po třinácti letech prožitých v ‚demokratických poměrech‘, si jen těžce osvojujeme kritický a reflexivní² způsob uvažování, zvláště pak ve vztahu ke svým ideálům.

Jak již bylo řečeno, přechod středo- a východoevropských režimů k demokracii a jejich snaha budovat občanskou společnost poskytly samotným západoevropským občanským společnostem nečekanou příležitost k vlastní sebereflexi. V souvislosti s přebujelým paternalistickým státem blahobytu se začalo hovořit také zde od konce osmdesátých let o ‚kolonizaci‘ občanské společnosti. S konečným zhroucením komunismu na Východě diskuse nabraly na intenzitě a zájem o problematiku občanské společnosti překročil hranice čistě akademických kruhů a stal se součástí také širší veřejné diskuse (Calhoun 1993: 391). Jde především o to, jak správně vymezit koncept občanské společnosti, aby obsahoval předpoklady svého vzniku, podmínky své reprodukovatelnosti i naše vlastní očekávání.

Je jasné, že koncept občanské společnosti je konceptem normativním i empirickým. Pojem občanské společnosti poukazuje jak na určitou kvalitu sociálních vztahů, tak na jistou společenskou strukturu, jež tuto kvalitu zajišťuje či vytváří. Tyto pohledy jsou ovšem analyticky i empiricky obtížně oddělitelné, a pokud budu pojednávat o každém z nich také zvlášť, pak právě v důsledku rozličných názorů, sporů a nejednoznačností, pokud jde o příčiny a podoby této kvality a o podoby jejího nabývání a udržování; skutečnost je bohužel vždy příliš mnohoznačná na to, abychom ji dokázali jed-

noduše popsat, náš popis je naopak příliš mnohoznačný a to, aby zachytil skutečnost v její jednotě.

Snahou první části této práce bude tedy jednak uspořádat a podrobněji prozkoumat některé myšlenkové tradice, z nichž pokusy o vymezení pojmu občanské společnosti vycházejí a jež na základě rozdílných historických zkušeností formulují různé koncepty, které bychom mohli nazvat **strukturně normativními** koncepty.³ Tato rozličná pojetí, jež vycházejí z diverzity evropských historických kontextů, se také pokusím vyložit a argumentovat v první části této práce. Je to více otázka konceptu, který se ptá na způsoby a prostředky, jak dosahovat jistých cílů, a je třeba říci, že ve skutečnosti jsme v atlantické civilizaci konfrontováni s pestrostí konkrétních podob a forem občanské společnosti. Ale protože na normativní rovině automaticky hovoříme o občanské společnosti jako o hodnotovém konceptu, jako o jistém systému principů, cílů a hodnot, bylo by dobré tento pohled kvůli rozlišení označit jako **axiologicko-normativní koncept**. Pokud jde o axiologicko-normativní koncept občanské společnosti, je třeba říci, že mezi nejrůznějšími mysliteli dnes, v porovnání se strukturním pohledem, v podstatě neexistují významné neshody, a pokud ano, vyplývají v zásadě z rozdílných názorů a akcentů strukturně normativního pohledu.

Jelikož tedy normativní a empirický přístup nejsou od sebe zcela dobře oddělitelné, je třeba porovnávat dílčí historické zkušenosti se zmíněnými principy a cíli konceptu občanské společnosti. Je pravděpodobné, že tyto teoretické modely můžeme jen obtížně abstrahovat od konkrétních historických kontextů, specifik a zkušeností, jež jsou, jak bylo již naznačeno, v euroatlantické civilizaci značně rozdílné. Není to však jen různorodost a decentralizace, jež charakterizují Evropu, ale také konvergence a tendence k centralismu a jednotě. Zůstává zde tedy naléhavá otázka, jež souvisí především s evropským integračním, ale také širším globalizačním

procesem, zda lze smysluplně uchopit jednotný ‚empirický‘ (strukturně normativní) koncept občanské společnosti, který by zahrnoval jak společnou evropskou zkušenost, tak možnou perspektivu její budoucí pevnější integrace. Probrat tento vývoj také z hlediska zmiňovaných konkrétních historických kontextů přesahuje nejen možnosti této práce, ale také mé. Soustředím se tedy na český kontext a v druhé části této práce pojednám o vztahu normativity a epistemologie v konceptu občanské společnosti ve vztahu k vývoji české občanské společnosti.⁴

Ve vývoji české občanské společnosti můžeme dle mého názoru rozlišit v podstatě tři charakteristické etapy, které se nesmazatelným způsobem vryly do její ‚historické paměti‘. Tyto etapy zásadním způsobem ovlivnily předpoklady pro její rozvoj a fungování, vytvářely a formovaly její formy, stereotypy myšlení i jednání. Mezníky jsou zde roky 1938 (respektive 1918) a 1989. Stručná chronologie je následující. První etapa probíhá přibližně od poloviny 19. století, kdy se definitivně hrouští tradiční patrimoniální feudální řád, až do roku 1938. Zde dochází ke vzniku a emancipaci moderní české občanské společnosti v poměrech, jež by bylo lze považovat, vzhledem k pozdějším obdobím, za poměrně liberální. Přičemž se dále nabízí – i když nemyslím, že to je vzhledem ke krátkému (ani ne dvougeneračnímu) období První republiky z hlediska našeho tématu příliš významné – touto obdobím etapu rozčlenit na první fázi, jež probíhala v rámci Rakouské, později Rakousko-Uherské monarchie, a dále pak na druhou fázi po roce 1918, kdy se česká národní společnost stává zároveň státní společností, avšak po krátkých dvaceti letech je ujařmena pod jeho totalitních režimů. Období První republiky je velmi charakteristické a významné. Otázka však zní, je-li s rakouským obdobím vzhledem ke své krátkosti co do významu, pokud jde o formování občanské společnosti, srovnatelné. Druhá etapa ‚nesvobody‘ probíhá více než padesát

let, aby se konečně po roce 1989 mohla česká společnost vrátit ke svobodným poměrům a vstoupit do třetí etapy, nyní již třináct let trvajících, období komplikovaného a bolestného přechodu k demokracii se všemi s tím souvisejícími aspekty, do období, jež nás pojí se současností.

Protože každé ze zmíněných období specifickým způsobem ovlivnilo vývoj moderní české společnosti, je třeba věnovat každému z nich zvláštní pozornost. Tato období jsou ale také zároveň kontinuálním historickým procesem, vzájemně se podmiňují a ovlivňují, a proto, pokud se chceme pokusit porozumět současným předpokladům a podmínkám existence a fungování české občanské společnosti, je potřeba se pokusit o jednotící syntézu. To je však úkol nadmíru nesnadný a obsáhlý. Nelze se tak vyhnout četným zobecněním, jež jedině mohou být prostředkem, jak se pokusit zde nastínit základ pro tento syntetický pohled, který i přes svoji rozostřenost a panoramatičnost svádí pohled lačného diváka.

Domnívám se, že pokud si klademe otázky po podmínkách vzniku, vývoje a formování české občanské společnosti na území českých zemí, je období do roku 1918 naprosto klíčové. Zatímco následující období jsou spíše ‚stagnační‘ či ‚destruktivní‘ svojí povahou, pokud jde o rozvoj české občanské společnosti a jejích forem, období do roku 1918, respektive do roku 1938, je obdobím vytváření a zakládání v jistém smyslu prvotních a pro budoucí rozvoj určujících předpokladů, forem, sociálně psychologických a kulturně civilizačních vzorců a stereotypů české občanské společnosti. Tomuto nejstaršímu a také nejdelšímu úseku vývoje moderní české občanské společnosti záměrně věnuji – pro jeho doslova fundamentální význam – více pozornosti, než obdobím následujícím.

Vycházím tedy z tvrzení, že zde existuje úzká souvislost mezi současnými předpoklady, problémy a podmínkami rozvoje české občanské společnosti po roce 1989 a podmínka-

mi vzniku a rozvoje české občanské společnosti v druhé polovině 19. století, jež je koneckonců obdobím vzniku moderní české společnosti v českých zemích. Předpokládám, že současné předpoklady a podmínky rozvoje české občanské společnosti jsou do značné míry dědictvím autostereotypů zde ukotvených a že jejich mezigenerační předávání v nových podmínkách následujících období jim sice dává specifickou dynamiku, avšak v zásadě již příliš nemění jejich charakter. Následujícím obdobím vyhrazuji samozřejmě méně prostoru také díky značné šíři a náročnosti dané problematiky, nicméně ve snaze po syntetizujícím pohledu poukazuji na jisté dílčí trendy a tendence, i když nutně pouze sumarizujícím a zjednodušujícím způsobem. Při analýze komunistického období se soustřeďuji pouze na charakter jeho ‚destruktivního‘ vlivu spíše než na jeho konkrétní příčiny a projevy.

I když jsem si vědom toho, že výše zmíněný analytický předpoklad je specifický, domnívám se, že je to předpoklad zcela legitimní a že je v souladu se současným stavem rozvoje metod sociálních věd. Vykládat historický materiál bez generalizujícího konceptu je snad možné, ale v dnešní době málo užitečné a sdílné. Komplexnost předmětu zároveň také nedovoluje omezit se na metodický postup jednoho jediného oboru. Takováto pluralita metod je však dnes v sociálních vědách zcela běžná, ba samozřejmá, a stejně tak i předkládaná práce kombinuje „individualizující“ idiograficky orientovaný a „generalizující“ nomotetický přístup při práci s teoretickým i empirickým materiálem.⁵

Abych konečně přešel možným nedorozuměním, pokud jde o očekávání výsledků mého výzkumu v souvislosti s českým kulturním kontextem, je třeba jednoznačně říci, že analýza současných forem a podob české občanské společnosti není mým záměrem, jak by snad mohl slibovat samotný název. Jde mi spíše o analýzu jejich specifických předpokladů a charakteristik a možností jejich rozvinutí či překonání.

Z důvodů výše zmíněné hypotézy, která stanoví těšné vazby mezi předpoklady rozvoje současné české občanské společnosti a podmínkami jejího vzniku, se soustředím především na analýzu prvotních forem české občanské společnosti, jejich kulturně civilizačních mentalit či charakterů a jejich specifický vývoj v následujících obdobích až po současnost. Tato následující období již nepojímám jako poznávací rámec vzniku a utváření české občanské společnosti, jejich forem a mentalit, ale snažím se zde sledovat specifickou dynamiku, rozvinutí a transformaci již vytvořených kulturně civilizačních mentalit, případně jejich institucionální zakotvení v nové situaci.

To vše samozřejmě velmi ostře koresponduje, i když ne vždy zcela explicitně, se závěry první teoretické části o vymezování pojmu občanské společnosti v současné politické filosofii a sociální vědě, a vrhá tak specifický český historický kontext do světla teoretického konceptu.

Pokud jde o odbornou literaturu k tématu teoretického konceptu občanské společnosti, je nutno konstatovat, že u nás je poměrně řídká a vyznačuje se, jak už vyplývá z výše uvedeného, nedostatečnou konceptualizací. Pojem občanské společnosti je většinou používán jako samo-zřejmý a neznám rozsáhlejší práci nějakého českého autora, která by se systematicky zabývala argumentační diskusí různých přístupů, a pokud ano, tak pouze jako okrajovým problémem jiného tématu a často také s jiným pojmoslovím. Těchto prací je naopak velké množství. Problém konceptu občanské společnosti se tedy v našem prostředí vyznačuje nedostatečnou zaměřeností. Mezi významnější práce českých autorů, se kterými jsem pracoval a které se zabývají také konceptem občanské společnosti, patří vedle prací z dob disentu (např. Havel 1990) ještě práce P. Pitharta (1996) a F. Šamalíka (1995), které obě částečně kombinují analýzu teoretických a historických předpokladů vzniku občanských společností v Evropě s analýzou současných forem a problémů české občanské společnosti.

Naopak na Západě je rozsah publikací týkajících se konceptu občanské společnosti nevidaně rozsáhlý, a proto ani není možné učinit nějaký sumární výčet. Především kapitola 2.6 je teoretickou schematizací a stylizací současných teoretických přístupů k tématu občanské společnosti a jejich vzájemných sporů. Má vlastní heuristická základna je zřejmá z dílčích odkazů a poznámek. Kdybych však měl učinit krátké shrnutí, tak mohu uvést, že při vymezení základních filosofických tradic současného pojetí se nechám inspirovat především Taylorem (1988); jeho schéma pak svébytným způsobem rozvíjím a doplňuji. V otázkách vymezení konceptu občanského společnosti a sporu mezi jednotlivými koncepty čerpám především z Alexandra (1998), Gellnera (1997), Keana (1993), Kumara (1993), Pérez-Díaze (1998), Sztompky (1998), opět Taylora (1988) a Walzera (1995). O jejich jednotlivých pojetích se krátce zmiňuji v poznámce č. 10.

Co se týče české občanské společnosti, nemá u nás takto orientovaný výzkum velkou tradici. Je zajímavé, že rozsáhlejší práce na toto téma pocházejí především z dílny historiků. Průkopnické a rozsáhlé je dílo O. Urbana (1978, 1982, 2000), ze kterého jsem vycházel především, v druhé řadě pak z práce J. Kořalky (1996), v neposlední řadě pak z mnoha prací většího i malého rozsahu (např. Efmertová 1998, Horská 1996, Staif 1998 aj.). Mnohé z těchto historiografických prací jsou však značně pozitivisticky laděné s malou mírou zobecnění. Velmi inspirativní a užitečné pro mne byly následující práce, které se v různé míře pohybují na hraně normativity a empirie: především práce J. Habermase (2000), která je dnes již klasickým dílem. Je jednou z mála prací pokoušejících se v rámci podobného tématu o širší syntézu a kladoucích si za cíl rozpracovat ideální typ občanské veřejnosti z historického kontextu anglického, francouzského a německého (a tedy i rakouského – Habermas nejednou jmenuje ve svém výkladu Vídeň) vývoje v 18. a raném 19. století (nyní

konečně i v českém překladu). Dále dvě práce B. Loewensteina (1991, 1995), které pojednávají o vztahu nacionalismu a moderních společnostech, zejména s ohledem na německý kulturní kontext, a vzniku respektive selhání občanské společnosti v Německu. A konečně je to již zmiňovaná studie P. Pitharta (1996), která je sice nevelká rozsahem, ale pokouší se také o jednotící syntézu, o kterou se do jisté míry také částečně opírám při popisu klíčových kulturně civilizačních charakteristik české občanské společnosti (ji však podkládám rozsáhlejším empirickým materiálem).

2

Historie konceptu a jeho současná pojetí

*„Obecné ideje nesvědčí o síle lidského rozumu,
nýbrž spíše o jeho nedokonalosti.“*

Tocqueville

„Myslet vždycky znamená přehánět.“

José Ortega y Gasset

24

Pro tematizaci pojmu občanské společnosti bude užitečné, podíváme-li se stručně na historii konceptu samého, protože současné pokusy vymezit tento pojem vždy v menší či větší míře vycházejí z konkrétní myšlenkové tradice. Počínaje antikou až do konce 18. století představoval pojem občanské společnosti (latinsky: *civilis societas*) synonymum pro politikou společnost či stát. Tento význam pojmu vtiskl již v prvním století před Kristem Cicero a tento termín začal být v Evropě znovu užíván kolem roku 1400 (Blackwell 1995: 341). V myšlení autorů jako jsou Hobbes, Locke, Rousseau, Montesquieu, Ferguson⁶ či Smith je však přítomno mnoho předpokladů, jež umožnily vznik moderního pojetí občanské společnosti jako odlišné od státu. V pojetí těchto pozdně novověkých koncepcí je pojem občanské společnosti používán jako protiklad ke stavu jisté necivilizovanosti, jež je vlastní hypotetickému přírodnímu stavu či despotickému způsobu vlády. Jeho opakem je stav, kde vládne právo, kde vztahy a spory mezi občany jsou právem upraveny, kde převládá slušnost a občanské partnerství. Občanská společnost je zde charakterizována městským způsobem života, vytríbeným a aktivním občanským životem a obchodními dovednostmi. Pojem občanské společnosti je v této první fázi mo-

derního myšlení obdarován zřetelným morálním nábojem, představuje etickou sféru života. Také kapitalistické hospodářství s nově vznikajícím trhem je pojímáno jako sféra produkující osobní odpovědnost a sebekontrolu. Trh je zde oslavován jako uklidňující a civilizující protiklad k militaristickým ctnostem aristokratického života (Alexander 1998: 8). I když tito autoři používají pojem občanské společnosti ještě ve výše zmíněném klasickém smyslu, v polemické diskusi s evropským absolutismem zde dochází, jak již bylo řečeno, k založení klíčové distinkce mezi občanskou společností a státem, jež nachází své konečné vyjádření v pozdějším politickém myšlení i praxi.

2.1 Středověké předpoklady vzniku občanské společnosti dle Charlese Taylora

Moderní distinkce mezi občanskou společností a státem je dědictvím několik století trvajících vývoje. Taylor (1988) se domnívá, že již společenský a mocenský řád ve středověké Evropě v sobě obsahuje klíčové předpoklady, které připravovaly půdu pro vznik občanské společnosti v moderním slova smyslu. První, co musíme objasnit pro pochopení příčin moderního pojetí občanské společnosti jako distinkce od státu, je **za prvé** středověká představa společnosti (Taylor 1988: 6). To, co je v ní důležité, je negativní skutečnost. Společnost zde není definována v termínech její politické organizace. Na rozdíl od starověkého státu, kde byla společnost identická s politickou organizovaností a kde obec a její politická konstituce byly zdrojem identity občanů, v raném středověku byla politická autorita pouze jedním z mnoha orgánů. Byly to nejen feudální vazby, ale i výsady šlechty, autority svrchovaných soudů, práva cechů či provinční privilegia, jež byly příčinou politické rozdrobenosti Evropy. Královská autorita zde

nebyla ku příkladu *singulis major*, ale *universis minor*. Jak výstižně popisuje Alexis de Tocqueville (1992: I/238), zřízení národů bylo sice despotické, ale jejich mravy svobodné. Náboženství, láska poddaných, panovníkova dobrotá, šlechtická čest, rodinný duch, provinciální předsudky, zvyk a veřejné mínění omezovaly moc králů a uzavíraly jejich autoritu do neviditelného kruhu. Panovníci měli sice právo, ale ne možnosti, ani přání dělat vše. Myšlenka, že společnost není identická s její politickou organizovaností, se dnes může jevit jako rozhodující odlišení, jako jeden z původů představy občanské společnosti, jako jeden z kořenů liberalismu (Taylor 1988: 6).

Toto rozlišení bylo ještě dále doneseno středověkým křesťanstvem. Jako **druhý** klíčový historický předpoklad uvádí Taylor (tamtéž) vývoj myšlenky církve jako nezávislé společnosti. Každý z křesťanů byl organizován ve dvou společnostech, přičemž žádná z nich nebyla podřízena té druhé. Byly zde dva prameny autority, moc světská a duchovní, a oběma byl přidělen od boha rozdílný úkol. Každý byl v něčem podřízen duchovní moci, v něčem moci světské. Západní křesťanstvo bylo ve svojí podstatě dvojím ohniskem moci.

Třetím důležitým rysem středověkého politického uspořádání, který se ve zpětném pohledu zdá být Taylorovi (1988: 7) důležitý, je vývoj zákonné představy osobních práv. Tato představa byla včleněna do přirozenosti feudálních vztahů autority. Vztah vazalství se zde jevil v kvazismysluním světle. Feudálové měli povinnosti vůči poddaným, právě tak jako poddaní vůči svým pánům. Odmítnout tuto povinnost byl pro každého z nich těžkým zločinem. Navíc mezi nimi často existovala citová vazba, jejíž charakter připomínal prostředí rodiny. Původ západní představy osobních práv se započal jako pojem čistě pozitivního práva, jež byl v 17. a 18. století doktrinalizován do pojmu přirozeného práva.

To, spolu se **čtvrtým** předpokladem, existencí relativně nezávislých samovládných měst, mělo za následek **za páté**

vytvoření standardních politických struktur středověkých politik, ve kterých vládl monarcha s občasnou a nejistou podporou stavů, které svolával čas od času, například když potřeboval navýšit prostředky na vedení války. Tato diarchie založila čistě sekulární dualismus připojující politické struktury ke společnosti (Taylor 1988: 7). Tato situace byla samozřejmě překonána do jisté míry úspěšným pokusem zřídit nad většinou Evropy absolutní monarchie. Králové zvětšili sílu a jejich moc se stala těžko konfrontovatelnou. Příčiny tohoto vývoje nastiňuje Max Weber ve své přednášce *Politika jako povolání* (Weber 1929: 35). Vývoj v tomto směru podmiňovaly dle Webera čistě technické potřeby správy. V Evropě vznikalo odborné úřednictvo během pětistiletého vývoje. Rozhodující krok byl učiněn při správě knížecích financí. Pod nátlakem bídy a tureckého ohrožení docházelo k nahrazování knížecích úředníků v hospodářství, které nejméně snášelo diletantismus pána, jenž byl tehdy ještě především rytířem. Vývoj válečné techniky pak vyvolal potřebu odborného důstojníka, zjemnění právního procesu školeného právníka. V těchto třech oborech zvítězilo odborné úřednictvo ve vyspělejších státech během 16. století natrvalo. V této době vzestupu královského absolutismu oproti stavům se vzdávají knížata pozvolna své samovlády ve prospěch odborných úředníků, s jejichž pomocí je jim umožněno vítězství nad stavy a dočasná koncentrace jejich vlastní moci.

Identifikace společnosti s její politickou organizovaností se vrací a to v té formě, která je nejpříznivější pro despotismus. Navíc se muselo zdát, že pouze tento způsob organizace státu může být vojensky účinný. Dominantním se stal koncept římského práva, upřednostňující monarchiální sílu. Bodin a Hobbes vyvinuli pojem vlády, jež zcela sesadil středověké chápání, satelizace církve zase podkopávala myšlenku církve jako jednotné autority. Co přetrvává a objevuje se v nové formě, je sociálně smluvní doktrína, kdy se společnost